

հորդեմք Շուշի քաղաքէն սկսելով: Այս նպատակաւ քառանիւ փայեթոն մը վարձեցինք մեզ համար, գրոհքա մ'ալ թեթեւ բեռները կրելու. որովհետեւ ծանրը՝ վրաններ, հարկաւոր պաշար, ձիոց կազմած, լուսազրականք, բեռնակառօք յաւաճագոյն գրկած էինք: Փայեթոնը, գերազանց կառք մը, շիտակ պիտի տանի զմեզ ի Շուշի, ուր գրոհքան թղթատարութեանց անագանումներու կ'ենթարկուի:

Գեղեցիկ է օդը. երկնքին երեսը ամպ մը չի կայ. ու կապուտակ եւ մաքուր հորիզոնին վրայ մէկ կողմանէ կը բարձրանան ձեամբ սպիտակափառ լեռինք Տաղրատանի՝ նոր բարձրանալու սկսած արեւուն ճառագայթից տակ. այնպէս մաքուր եւ որոշ՝ որ պարզ աչքով կարելի է նկատել, նաեւ հեռուն, լեռանց աւմէն տափեմանեալ կտորուանքը, զի մշուշի թեթեւ հետք մ'ալ չի կայ: Հրաշագեղ տեսարան մ'է, եւ մեր Ալպեայց ընծայած տեսարանին հաւասար՝ արժանաւոր հիացման:

Միւս կողմանէ՝ Գարապաղի լեռինք ալ կը մրցին սպիտակութեամբ եւ գեղով՝ Տաղրատան լեռանց հետ: Դէպ ի հոն կ'ուղղենք մեր ընթացքը. «Մարգս պէտք է որ երթայ առ լեռանն, որովհետեւ ինք չէ կարող գալ առ մեզ» կ'ըսէ Հայոց ժողովրդական առածը: * Այս գաղափարը զիս շատ կը զմայլեցունէ, եւ կը փութամ՝ գործապրել:

Շարայարեւի

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ ԵՒ ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԱՌԹԻԻ

ԱՅՆ ճշմարիտ եւ պատմական յարաբերութեանց վրայ որ ունեցան ընդ իրեարս Արիստոտէլ եւ Մեծն Աղեքսանդր, այսինքն հին իմաստասիրաց գերագունին աւանդած դաստիարակութեանն եւ ուսմանն առ ամենահզօրն յիշխանս՝ զբաղեցան ընդհանուր կերպով իրենց գրուածոց մէջ Սէնդ-Քրուա, Տրոյսըն եւ Շդահր. իսկ մասնաւոր հրատարակութեամբք՝ Ծեղլ, Հէկէլ, որդի իմաստասիրին, եւ աւելի ընդարձակ եւ հմուտ կերպով Կէյէր:

Սակայն այս վերջինս ալ իւր նախընթացներուն նման՝ տեղ տեղ չափազանցեց Արիստոտելի դասալսօսութեանց ըրած ազդեցեւթիւնն՝ իւր աշակերտին մտաց եւ գործոց նկատմամբ. վասն զի

ամենադժուար է ո՛ր և է ներքին յարաբերութիւն կամ կապ մը գտնել կղիտոսի կամ կախիթենեան սպանութեանց , արեւելեան լպիրշ և յիմար խրախճանութեանց և մանաւանդ թերէի աւերման և Արիստոտելի բարոյականին կամ վարդապետութեանց հետ . որոնք Աղեքսանդրի յաղթական և փառաւոր պատմութեան մէջ՝ ամօթալի էջ մը ներկայացնեն :

Թէպէտ կէյէր այս չափազանցութենէ զատ՝ ուրիշ պակասութիւն մ'ալ ունի , որով առանց լաւ ընտրութեան կամ յանօգուտ խճողեր է իւր գործը բազմաթիւ վկայութեամբք՝ բայց այսու հանդերձ դարձեալ իւր տեսակին մէջ ամենէն աւելի կատարեալն է և շատ ճոխ նիւթին պատշաճեալ վկայութեամբք : Սակայն հեղինակը միայն պատմական և կամ գէթ այնպէս կարծուած աղբւրաց գիմեր է . իսկ Պ. Հօքը ջանաց որ իւր ուսումնասիրութիւնը՝ Արիստոտելի և Մեծին Աղեքսանդրի վրայ գտնուած միջնադարեան բանաստեղծական գրուցաց վրայ հիմնէ . ով որ կ'ուզէ այս խնդիրը կատարելապէս ուսումնասիրել՝ այն բանասիրին համար Հէրցի այս գործը շատ կատարեալ և ամենահարկաւոր է . շատ շահագրգիռ և միանգամայն օգտակար է նոյն իսկ սոսկականի մը համար : Ղաան զի եթէ պատմաբանի կամ իմաստասիրի մը համար օգտակար է ուսումնասիրել յիւրեան իշխանի մը դաստիարակութիւնը , քննել թէ իրականութեան կամ բնութեան վրայ ի՞նչ յեղափոխութիւն կամ բարւոքումն կատարած է նաեւ երեակայութիւնն . այս բանս օգտակար է ոչ միայն առասպելները կամ զրոյցները կատարելապէս ըմբռնելու համար՝ այլ նաեւ նոյն ժամանակին բարձր և տիրող գաղափարները ճանչնալու համար : Այս տեսակէտով՝ առասպելախառն զրոյցք իսկ պատմական հաւաստի փաստեր են՝ որ և օգտակար ծանօթութիւններ մեզի կ'ընծայեն :

Եթէ ցարդ առ մեզ հասած ըլլար Աղեքսանդրի ուսումնակցին Մարսիայ Պէլլացոյ պատմութիւնը՝ այնպիսի յիշատակարան մը պիտի ունենայինք՝ որ բոլոր միւսները պիտի ջնջէր և ոչնչացնէր . իսկ այժմ ընդհակառակն հնոց բազմաթիւ վկայութեանց կարօտ ենք՝ Մեծին Աղեքսանդրի Արիստոտելի աշակերտ ըլլալը հաստատելու համար :

Փիլիպպոս ուզելով իւր որդւոյն իրեն վիճակին և ապագային արժանաւոր կրթութիւն մը աւանդել՝ անոր կարգադրութիւնը Ողիմպիայի ազգական Լևոնիդասի յանձնեց , որ ուղիղ և խստակեաց անձ մ'էր . իսկ իբրեւ դաստիարակ՝ կոչեց զԻւսիմաքոս Ա. կառանիացի . սակայն դժբախտաբար այս ընտրութեան մէջ սխալեցաւ : Այս անձը ցած չորդորութեամբ փիլիպպոսի և որդւոյն

բարեհաճութիւնն իրեն գրաւեց. և թերևս սա իւր աշակերտին մտաց մէջ ցանեց այն կրից սերմունքը՝ որ քիչ վերջը իւր յաղթական փառքը նսեմացուցին : Շատ հաւանականաբար Ս. Հերոնիմոս և Կուլինտիլիանոս ալ ոչ եթէ Լեոնիդայի այլ Լիւսիմաքոսի կու տային Աղեքսանդրի առաջին դաստիարակութեան տխուր հետեանքները :

Քիչ վերջը մտածեց փիլիսոփայ որ Լիւսիմաքոսի տեղ Արիստոտէլը գնէ . վասն զի Մակեդոնիոյ արքունեաց սովորութիւնն էր իշխանաց դաստիարակութիւնը միշտ ամենէն աւելի նշանաւոր ի մաստասիրաց յանձնել, և երկրորդ ալ որովհետև Արիստոտէլի հայրը փիլիսոփայութիւնը և խորհրդականն էր : Ուստի Աղեքսանդր տասուիրեք տարեկան՝ Արիստոտէլի առաջնորդութեան յանձնուեցաւ . սակայն անվաւեր պէտք է համարիլ այն տոմսը կամ նամակը՝ զոր Ա. Գելլիոս կը համարի թէ փիլիսոփայութեան գրած ըլլայ առ Արիստոտէլ Աղեքսանդրի ծննդեան առթիւ : Կուլինտիլիանոսի վկայութիւնն ալ սխալ կը թուի. զի սա կ'ըսէ թէ Արիստոտէլ՝ գրել և կարգալ սորվեցուց Աղեքսանդրի. Պլուտարքոսի հաղորդած ծանօթութիւնն ալ շատ հաւատոց արժանի չէ. իբրև թէ Աղեքսանդր բոլոր արուեստներն և գիտութիւնները Արիստոտէլի առաջնորդութեամբ սորված ըլլայ, նաև զգալունի վարդապետութիւնս (esotérique) իմաստասիրին : Այս նկատմամբ 'ի Պլուտարքոսի և 'ի Գելլիոսէ յիշուած թղթոց անվաւերութիւնն ապացուցանելը աւելորդ է : Նոյն իսկ ամենախոհուն և ճշմարտասէր մատենագրաց տուած ծանօթութեանց մէջ՝ լոկ պատմական հիմ մը կայ . սակայն այս ալ մոտաւորական բարբարոսութեան դարուն մէջ նսեմացեալ և խաւարեալ՝ յետոյ 'ի գիտնոց դարձեալ կազմուել, և բոլորովին կերպարանափոխ եղեր է առասպելախառն զրուցաց մէջ, Հէրցի նորօրինակ և կատարեալ գրուածն ալ ճիշդ այս առասպելախառն զրուցաց վրայ է, զոր յաջորդաբար կ'ուզենք քննել :

Առաջին գլխոյն մէջ կը խօսի Արիստոտէլի վրայ իբր ուսուցիչ Աղեքսանդրի. և հիմն ունի իրեն Մակեդոնիոյ վրայ գտնուած ամենէն հին քերդուածը, այսինքն Ալեքսիկոս Պրզանսոնցիի մէպը (ժ.Գ. դար) : Այս բանաստեղծութիւնը՝ որոյ միայն 105 տողերը մեր ձեռքը հասած են՝ Աղեքսանդրի ուսուցիչները կարգաւ թրւած ժամանակ՝ յանկարծ վեցերորդին կ'ընդհատի Հէրց կը կարծէ իրաւամբ թէ այս վեցերորդն ըլլայ նոյն ինքն Արիստոտէլ. պատճառ բերելով իւր այս կարծեաց՝ թէ Ալեքսիկոսի քերդուածը՝ Լամբրէխդ խառնակեր է. և յիշուի Ալեքսիկոսի աղբիւրն է անտարակոյս վաղերիոսի թարգմանութիւնը, որոյ մէջ

վեցերորդ տեղը կը գրաւէ իբր ուսուցիչ իմաստասիրութեան՝ Արիստոտէն այն Մելիտացի, իմաստասիրին տրուած Մելիտացի այս կոչումը՝ թէ հայերէն և թէ ասորերէն թարգմանութեանց մէջ ևս կան. և այս յայտնի ապացոյց է յունարէն վէպին ամենէն աւելի հին գրչագրին մէջ ևս գտնուելուն, որ ըստ ամենայն հաւանականութեան Անաքսիմենեայ հետ յիշուած պէտք է ըլլայ, որ իրմէ առաջ կոչուած էր և յոնիական իմաստասիրաց կարգը դասուած. ուստի աստ կրկին փոփոխութիւն աւելնք. Արիստոտէլ՝ անշուշտ Անաքսիմենոս Համփսակենացուց տեղը դրուած է, իսկ սա ալ անշուշտ Անաքսիմենոս Մելիտացուց տեղ. Այս վրիպակը նոյն իսկ միջին դարու մէջ անդրադարձան. և վիճկենտիոս տը Պովէ՝ Վաղերիոսի թարգմանութենէն օգտուելով՝ Պատմական պատկեր գրոց մէջ Մելիտացուց փոխե կամ մը աւելցուց. և Յակոբ Փոն Մաէրլանտ, որ զՊատմական պատկերն ոտանաւորի վերածեց՝ Ալբերիկոսի և Լամբրեխդի նման զանց ըրաւ բոլորովին ուղղագրեալ մասնիկը:

Յերաւի յիշեալ աղբերաց մէջ՝ Աղեքսանդրի ուսուցիչը հինգ են թուով. սակայն առ Ալբերիկեայ և առ Լամբրեխդի վեց են. զի միջին դարու ասպետական գաղափարը՝ զինամարզութեան ուսուցիչ մ'ալ շնորհեց Աղեքսանդրի:

Ի Ռուտոլֆ Փոն Էմս՝ *Geschichte der Callistena* (Callistena) և *Neximena* (Neximena) անուանց կը հանդիպինք. իսկ Արիստոտէլի համար՝ պարզապէս կ'ըսէ թէ կոչուեցաւ 'ի հրահանգել զԱղեքսանդր բարձրագոյն գիտութեանց և արուեստից մէջ, Սիմէոն կղերիկոսի ընծայուած տասնվանկեան (decasyllabica) խմբագրութեան մէջ՝ վեց յիշեալ ուսուցչաց վրայ աւելցուած է իբրեւ եօթներորդ նաև մոզն Նեկտանեոս. իսկ Արիստոտէլ բնաւ չի յիշատակուիր: Հէրց հաւատարմութեամբ կը քննէ արեւմտեան գրականութեան գործոց բոլոր այն մասը՝ որ կը խօսի Աղեքսանդրի գաստիարակաց և 'ի մասնաւորի Արիստոտէլի վրայ. սակայն տւելորդ է զայն մանրամասն քննել, զի լաւագոյն է ամբողջ գործը թարգմանուած տեսնել:

Իսկ արեւելեան մատենագիրք՝ Աղեքսանդրի կրթութիւնն և դաստիարակութիւնը՝ Արիստոտէլի տուած են. որ Աղեքսանդրի նախահաւէն 'ի ֆիլիպպոսէ հաստատեալ յոյն իմաստասիրաց կաճառին նախագահ էր. այլ ըստ Նիզամի (Nizāmi), Աղեքսանդրի ուսուցիչն էր նոյն ինքն Արիստոտէլի հայրը՝ Նիկոմաքոս, մինչ Արիստոտէլ իբր աշակերտակից կը համարուի Աղեքսանդրի:

Առասպելախառն զրոյցը՝ Արիստոտէլի այլեայլ ուսուցչութիւնք ընծայած են. սակայն զանազան ժողովրդոց և մատենագրաց

մէջ՝ այս զրոյցներն ալ տարբեր են. Լամբրեխտ ատտեղաբաշխութեան ուսուցիչ կը համարի զնա, և Տարսոնի Ապոթօպեր-իպն-Հասան արաբացւոյն Դար. Պատմ. մէջ՝ կ'ըսուի թէ Արիստոտէլ ուսոյց Աղեքսանդրի զաստեղագիտութիւն:

Գաղղիական հնագոյն աղբերաց մէջ՝ յորոց ձեռքաւ նաեւ Աղեքսանդրի վրայ գրուած սպաննոյերէն քերգուածը՝ պատանի արքայն կը պարծի՝ թէ բոլոր գիտութիւններն և արուեստներն իւր վարժապետէն օրովեր է, և Ուլրիք Ֆոն Էյէնպախ՝ յետ ըսելու թէ Արիստոտէլ յալփափեալաց սկսաւ ուսուցանել Աղեքսանդրի՝ պատահաբար կը յաւելու թէ ուսոյց նաեւ զլեզու արաբական: Սակայն ընդհանրապէս արևմտեան գրականութեան մէջ՝ Արիստոտէլի ընծայուածներն են եօթն ազատ աշուեստք:

Արեւելեան քերդողք ալ բացարձակ կերպով չեն որոշեր. միայն բաց ի արդէն ծանօթ բաներէն՝ ոմանք կը յաւելուն թէ իմաստասէրը պարզեց իւր աշակերտին հմայութիւններն. և թէ այս գիտութիւնը իրեն շատ օգտակար եղաւ երբ պատերազմեցաւ դիւայ կամ չար ոգիներու գէմ:

Արիստոտէլի Աղեքսանդրի հետ բռնած կերպին և դասախօսութեանց վրայ յիշատակք՝ շատ քիչ են առասպելախառն զրուցաց մէջ. աւելի որոշ և բացայայտ կերպով նկարագրուած է իբր իմաստասէր: Յայտնի է թէ Արիստոտէլ հրաւէրքն ընդունեցաւ՝ Պելլա, երիտասարդ հասակին մէջ. իսկ ընդհակառակն միջին դարու առասպելք՝ այն ժամանակ մեծ իմաստասիրին վրայ ունեցած գազափարին համեմատ, կը նկարագրեն զնա իբր անբուրոյական և կիւնիկեան ծեր մը: Բայց ոչ այսպէս և արեւելցիք, և ի մասնաւորի Արաբք, որ իրենց առասպելաց մէջ կը համարին խոհեմ, բարի և գեղեցիկ անձ մը:

Հէրցի գրոց երկրորդ գլուխը՝ կը ներկայացնէ զԱրիստոտէլ իբր առաջնորդ Աղեքսանդրի: Այս նկատմամբ շինուած առասպելին մի միակ հիմն է՝ Աղեքսանդրի առ Արիստոտէլ գրած մի անվաւեր նամակը, յորում նկարագրուած է իրենց ճանապարհորդութիւնն ի Հնդկիկա:

Բազմաթիւ իմաստունք ընկերացած էին Աղեքսանդրի իր այս ճանապարհորդութեան մէջ, որ և այս արշաւանաց գիտնական կերպարանք մը տուաւ. և այնչափ բնական է հետեցնել որ Արիստոտէլ ևս այս գիտնոց խմբին մասնակցած ըլլայ՝ որ նոյն իսկ Քիւվիէ կը հաստատէ իր յեգիպտոս երթալը: Նոյն բանը կը հաստատեն նաեւ արևմտեան ինչ ինչ քերդուածք, յորս կը յիշատակուի թէ Արիստոտէլ ընկերացեր է Աղեքսանդրի ի Հնդկիկա. իսկ արեւելեան քերդուածոց մէջ՝ Արիստոտէլ կամ միշտ իւր աշակեր-

տին քով կը գտնուի միւս իմաստնոց հետ, և կամ Շիտրի պաշտօնը իրեն կ'ընծայուի՝ որ կ'առաջնորդէ զգիւցազնն յաւիտենա, կան պատանեկութեան և կորովութեան աղբիւրը:

Պէտք է նշանակենք աստ Հէրցի աշխատութեան մէջ գտնուած պարապը. դուրս թողուցեր է նա, չենք գիտեր ի՞նչ պատճառաւ, հետեւալ պատմութիւնը՝ որ Նիզամի (Nizami) քերդութեան մէջ կը գտնուի:

Արքիմեդէս՝ ժամանակին ամենէն վայելուչ և գեղեցիկ պատանին՝ Աղեքսանդրի արքունեաց մէջ մեծապէս կը գնահատուի. նոյն իսկ Արիստոտէլ զինքը կը սիրէ, իբր որդի կ'ընդունի և մասնաւորապէս առ նա կ'ուզէ իւր դասախօսութիւնները. վասն զի մի քանիքուն և ուշիմ ունկդիր եւք՝ ըստագոյնէ քան զնազարս որոց պակսի ուշիդ դատաւն մնալ, Յանկարծակի քիչ մը ժամանակ Արքիմեդէս ներկայ չի գտնուիր դասախօսութեանց, և հարցեալ յԱրիստոտէլ՝ կը խօստովանի որ գեղեցիկ աղջկան մը վրայ ունեցած սէրն է այս բացակայութեան պատճառը:

Արիստոտէլ Արքիմեդէայ սիրոյն յիմարութիւնը կամ անպատշաճութիւնը ցուցնելու համար՝ կը խնդրէ որ իւր այն սիրոյն առարկայն իրեն ցուցնէ. և մասնաւոր պատրաստուած ըմպելիով մը՝ այն աղջկան գեղեցկութիւն պատճառով բոլոր հանգամանքներն կը քայէ կը հանէ. «զայս տեսնելով՝ պատանին իսկոյն կը հեռանայ այն տէն զանգուածէն. բայց իւր ցաւն այնքան սաստի՛ է՝ որ վարժապետը դարձեալ աղջկան իւր նախկին գեղեցկութիւնը կու տայ, վախճալով որ չ'ըլլայ թէ պատանին յուսահատութենէն ինքզինքը սպաննէ»:

Այս գեղեցկուհին Արքիմեդէայ հետ գարուն մը միայն կ'ապրի, յանկարծական մահը կը յափշտակէ զնա յիւր սիրոյն: Արիստոտէլ միակնութիւն կը վարդապետէ:

Թերեւս Հէրցի աչքէն վրիպեր է այս պատմութիւնը. վասն զի ինքն ալ Համմէրի հետեւեր է՝ որոյ Նիզամի քերդութեան առաջին մասը միայն ծանօթ էր, և կը կարծէր թէ քերդողը երկրորդ մասը չէր աւարտած. բայց քիչ վերջը այս մասն ալ գտնուեցաւ: Ստոյն կալիսթենեայ սկիզբը գրուած հաւկթին դէպքը մեկնելու համար՝ միգ կամ հմայ մը կոչուեր է, որոյ անունն ընդհանրապէս (Antifono) Անտիփոն կը կոչեն, բայց ոմանք ալ զԱրիստոտէլ կը դընեն. ուստի Հէրցի գրող երրորդ գլխուն մէջ՝ կը նկատուի Արիստոտէլ իբր կախարդ կամ հմայ: Չորրորդին մէջ կը խօսուի այն երկոտասան իշխանաց վրայ՝ զորս արեւմտեան առասպելք կ'ընծայեն իբր ընկերակիցս Աղեքսանդրի. և իբր թէ Արիստոտէլ կ'ընտրէ իր աշակերտին ընկերակից այս պալատականները:

Հինգերորդին մէջ՝ Արիստոտէլ կը հանդիսանայ իբր ազատիչ Աթէնքի, և յիշաւի առասպելն իրեն կ'ընծայէ Մնաքսիմենայ Լամփասկեցոյ մասը և երբեմն նոյն իսկ Դիոգինեայ նորնթացոյ պատմութիւնը:

Վեցերորդ գլուխը նշանաւոր է Լամպերգի Աղեքսանդրի դիպացակերպութեան և Կոթիէի Աղեքսանդրեանց մէջ ըրած ուսումնական բաղդատութեամբ: Ծանօթ է Մարտիկային ակն կամ հրաւրչի քար կոչուած առասպելն, որ մարդկային ընչասիրութեան անյագ փափագը կը նշաւակէ, որ միայն մահուամբ կ'անհետանայ:

Աղեքսանդր երկրաւոր դրախտն հասնելով՝ անդ բնակող յերաւնելեաց քար մը կ'ընդունի, որ ձեռով մարդկային աչաց կը նմանէր, և կամ վրան աչք մը փորուած էր. այս քարը կշիռքի մը մէկ թաւ թին վրայ կը դրուի, իսկ սակին և արծաթը միւս թաւին վրայ չեն հաւասարիր նորա ծանրութեան. այն ատեն իմաստուն մը որ շատ հաւանականաբար Արիստոտէլ է՝ կը գոցէ զարծաթն քողով մը և սակաւ մի փոշուով, և իսկոյն կշռոյն թաւքը կը հակի միւս կողմը առանց դժուարութեան և ոչինչ ծանրութեամբ:

Այս առասպելը կը քննէ Հէրց ամենամեծ հմուտութեամբ Եօթներորդ գլխուն մէջ. և առասպելին ծագմանէ սկսեալ՝ կը քննէ նորա ամէն փոփոխութիւնքն և կատարածն: Յիշաւի Արիստոտէլ այս երկար գլխուն մէջ՝ պարզ անցողաբար կը յիշատակուի. բայց հեղինակին հմուտ քննադատութիւնը նշանաւոր հետեանքներ յառաջ կը բերէ. կը հաստատէ թէ այս առասպելն 'ի սկզբան բարեւրական կամ եգիպտական առած մ'էր. և կամաց կամաց փոխուելով՝ միացաւ Աղեքսանդրի երկրաւոր դրախտն երթալուն և կամ երանելեաց բնակավայրին հետ՝ ըստ երապական գաղափարին: Այս առասպելը նախ և առաջ թալմուտի մէջ երեցաւ, և սա ալ իբր համառօտութիւն մը գրաւոր կամ բերանացի երկար պատմութեան մը՝ որ իւր ամբողջութիւնը կը գտնէ Դաւրձեալ 'ի Դիւրախտն կոչուած պատմութեամբ:

Աղեքսանդրի 'ի դրախտն երթալը՝ հեղինակին մտաց մէջ՝ առնոր կից առասպել մ'ալ կ'արթնցնէ. այսինքն խաւարակուռն աշխարհաց մէջ՝ Կենաց կամ Անմահոյքեան աղբիւրը փնտռելը. Հէրց ալ Ռոզենցպայիի նման՝ կը կարծէ թէ այս առասպելին պատմական հիմն է Աղեքսանդրի ըրած այցելութիւնն յովասիսն Ամմոնեան Արամազդայ. բայց ի՞նչ պատճառաւ նոյնը չէ հիմն դրձեալ Աղեքսանդրի երթալուն 'ի դրախտն. սողոյգ է որ գաղափարական կամ երեակայական նմանութիւնք՝ շատ աւելի կը յարմարին վերջնոյս՝ քան առաջնոյն, բայց մեզ այնպէս կը թուի թէ նոյն հիմը երկուքին ալ կրնայ ծառայել:

Աւթերորդ գլխուն վերնագիրն է Արիստոտէլ 'ի մանուսանն Աղեքսանդրի . յորում կը ցուցնէ թէ յառապելաց ոմանք զԱրիստոտէլ Աղեքսանդրի վերջին վայրկեաններուն ներկայ, իսկ այլք ալ բացակայ կը համարին . սակայն միշտ խորհուրդ կու տայ և կամ հողեվարքին յետին հրահանգներն և կամքը կ'ընդունի : Քիչերը կը պնդեն թէ նոյն իսկ Արիստոտէլ մասնակից եղած ըլլայ Աղեքսանդրի թունաւորման :

Իսկ իններորդ և վերջին գլուխը՝ կը 'երկայացնէ զԱրիստոտէլ իբր վրէժխնդիր Աղեքսանդրի, յենով կի տը Քամպրէի քերդուածին վրայ, Հուսկ ուրեմն Հէրց կը վերջացնէ իւր գրուածքը յետահայեաց ակնարկ մը տալով, և համառօտելով իւր քննադատութիւնքն՝ կը հաստատէ որ Արիստոտէլ ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն չունի հասարակութեան իր վրայ ունեցած գաղափարէն, և թէ իր վրայ չինուած առասպելք՝ գրեթէ ամէնն ալ պատմական հիմմունքն : Թերեւ Արեւելք մասնաւոր կերպով իմաստասիրին գործերը և բնաւորութիւնը հոչակած է, բայց Արեւմուտք՝ սակաւ . յատկութիւններ, քանի մը գէպքեր և այլոց յատուկ եղած քանի մը արարք իրեն նուիրեր է :

Հէրցի գրուածքը շատ հմուտից է և միանգամայն յետին աստիճանի անաչառ քննադատութեամբ և մանրամասնօրէն գրուած :

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Քիչերուն ծանօթ է 'ի Ռէճճիո Էմիլիայէ փրօսփերո Պէրդինի կողմած անձի մը այն միջադէպը՝ զոր Յովսէփ վէրտի յակամայս բարձրացուց 'ի պատիւ նշանաւորութեան :

1872ին 'ի փարմա Մայիս ամսոյ մէջ վէրտիի Ախառ ողբերգութիւնը կը ձեացնէին, և Ռէճճիացի պարօնը՝ այս նոր գործոյն համբաւէն զրգուելով՝ մասնաւոր մեկնեցաւ իւր տունէն, 19 ֆու. ծախք ընելով ընդ ամէնը, հաշուելով նաև կայարանին մէջ ըրած «անպիտան ճաշը» : Ողբերգութեան չհանեցաւ, բայց խղճմոսնքը հանդարտեցնելու համար, որովհետեւ ամէնը ինչ սքանչելի բան է կ'ըսէին, երկրորդ անգամ փարմա եկաւ,